

Lamprecht, Arnošt

Indoevropský fonologický systém a jeho vývoj do praslovanštiny

In: Lamprecht, Arnošt. *Praslovanština*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1987, pp. 15-28

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122225>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

2. INDOEVROPSKÝ FONOLOGICKÝ SYSTÉM A JEHO VÝVOJ DO PRASLOVANŠTINY

2.1. VÝVOJ INDOEVROPSKÝCH KONSONANTŮ

2.1. Klasický indoevropský systém konsonantů se obvykle rekonstruuje takto:

<i>p</i>	<i>b</i>	<i>bh</i>	
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>dh</i>	<i>s</i>
<i>k'</i>	<i>g'</i>	<i>g'h</i>	
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>gh</i>	
<i>k^w</i>	<i>g^w</i>	<i>g^wh</i>	

Někteří badatelé předpokládají ještě neznělé aspirované okluzívy, tj. [*ph*], [*th*], [*kh*], a to buď jako fonémy, zpravidla však jen jako varianty neznělých okluzív, jednak expresivní, jednak snad i kombinatorní. Neznělá frikativa [*s*] pak měla svou znělou variantu [*z*]. Tento systém se předpokládá na konci klasického indoevropského období (okolo r. 3000 př. n. l.).

2.1.1. Kromě uvedených konsonantů se v novější jazykovědě počítá ještě s tzv. laryngálami, a to s jejich různým počtem. Nejpravděpodobnější je předpoklad tří „laryngál“ *H'*, *H*, *H^w*, které dobře odpovídají zadopatrovým okluzívám *k'*, *k*, *k^w*. Laryngály existovaly v protoindoevropském období; na konci indoevropského období přežívaly jen v některých indoevropských jazycích.

2.1.2. Pochybnosti v uvedeném systému vzbuzovaly i tři řady velárních okluzív, tj. *k'*, *k*, *k^w*. Uvažovalo se proto i o dvou řadách (*k'* – *k^w* nebo *k'* – *k*, příp. *k* – *k^w*). Kloníme se na základě dosavadního stavu bádání (ve shodě s A. Erhartem) k existenci tří řad.

2.1.3. Málo pravděpodobná je však rekonstrukce indoevropských triád typu *p–b–bh*, *t–d–dh* atd. Takovýto systém není podle většiny badatelů (srov. i Erhart 1982) doložen v žádném konkrétním jazyce. Doložen je však systém *th–t–d* v řečtině nebo rekonstruovaný systém altajský na počátku slova *t'–t–d*, dále pak systém gruzínský *t–t–d*. Domníváme se proto, že je typologicky vhodnější rekonstruovat triády *p'–p–b*, *t'–t–d*, *k'–k–g* atd. Konsonanty *p'*, *t'*, *k'* v nich představují napjaté konsonanty (fortes) s obvyklou průvodní aspirací, *p*, *t*, *k* a *b*, *d*, *g* pak jsou konsonanty nenapjaté.

2.1.4. Celý protoindoevropský systém si lze podle našeho názoru představit takto:

p'	p	b	–
t'	t	d	S
k''	k'	g'	H'
k'	k	g	H
k''	k''	g''	H''

K němu ovšem přistupují ještě sonanty r, l, m, n, j, w .

2.1.4.1. Spirantu s jsme v protoindoevropském období označili velkým S . Stojí tu totiž za všechny předindoevropské (nostratické) sykavky a afrikáty. Za nostratické afrikáty (typu $c, č$) je v indoevropských jazycích zpravidla st, sk . Je proto otázka, zda bychom neměli v raném protoindoevropském období ještě předpokládat afrikátu C (příp. celou řadu typu $c' - c - \mathcal{J}$), z níž potom vznikla ide. spojení st, sk . Naznačili jsme to proto aspoň symbolem S , který reprezentuje všechny předindoevropské sykavky a afrikáty.

2.1.4.2. Také laryngály jsme označili velkými písmeny H', H, H'' . Jsou rovněž střídnicemi všech možných předindoevropských laryngál, které patrně splynuly a rozštěpily se pak po vzoru velár na tři tzv. „laryngály“, které v indoevropském období měly patrně charakter velárních spirant. Proto jsme je takto i zařadili do systému.

Poznamenáváme, že stopy původních laryngál se mohou v indoevropských jazycích v některých případech jevit jako tzv. záhadné k na počátku slova, srov. slovan. *koza* a sti. *ajā* a dále snad i slovan. *kostь* a lat. *os*, řec. *osteon*, chet. *haštai* – (s laryngálou h !), pokud tu ovšem nejde o zkřížení s druhým slovem, srov. lat. *costa* „žebro“. Střídnice k za pův. laryngálu by byla v souladu s Petráčkovým názorem, že se laryngály mohou ve vývoji pohybovat buď směrem k vokálům, nebo ke konsonantům (zde konkrétně k).

2.1.4.3. Nyní po výkladech o spirantách (včetně laryngál) si zdůvodníme námi uvedený systém okluziv typu $p' - p - b, t' - t - d$ na příkladech z vývoje germánských jazyků, řečtiny a latiny.

2.1.4.3.1. V germánských jazycích došlo jen k spirantizaci protoindoevropského p', t', k' , jak to vyplývá z následujícího schematického přehledu:

	p'	>	f	
p	b		p	b
	t'	>	th	
t	d		t	d
	k'	>	χ	
k	g		k	g

Proti litevskému *pilnas* „pilný“ a slovan. *пѣлѣ* je tak gótské *fulls* (něm. *voll*), proti lat. *tū* gótské *thū* (něm. *du*), proti slovanskému *kovati*, lit. *kauju* „kují“ starohornoněm. *houwan* (nyní *hauen*).

Tyto spiranty *f*, *th*, *χ* se podle Vernerova pravidla (po nepřízvučné slabice, když po ní následoval přízvuk) změnilly ve znělé spiranty a pak zpravidla v okluzivy, srov. gót. *fadar* „otec“ (s přízvukem na konci, srov. řec. *patēr*, sti. *pitá-*) proti *brōthar* „bratr“ (s přízvukem na začátku, srov. řec. *phrátōr*, a se zachovaným *th*).

2.1.4.3.2. Obdobný vývoj jako v germánských jazycích je i v arménštině a v keltských jazycích. V arménštině za protoide. *p'* je *ph*, které pak dalo dále *h*, *w* nebo \emptyset , srov. proti lat. *pater* armén. *hayr*, za *t'* je *th*, srov. proti lat. *septem* je *ewthm*, za *k'* je *kh* (*k*), srov. proti lit. *likti* „zůstávat“ a lat. *linquō* je arm. *lkhanem* „opouštím“. Protoindoevropské *p*, *t*, *k*, *k'* a *b*, *d*, *g*, *g'* zůstaly beze změny, srov. arm. *tam* a lat. *dō*, arm. *kow* (shodně s angl. *cow*) a slov. *gov-* (*goveđo*), arm. *cin* (< *kin*) „zrod“, lat. *genus* a sti. *janas-*, arm. *berem* a slovan. *berq* (sti. *bharāmi*), arm. *ed* „položil“ a sti. *adhāt*, arm. *még* „mlha“ a sti. *megha-*, arm. *jmern* (*ǰ* < *g'*) a lat. *hiems*, slovan. *zima*.

V keltských jazycích předpokládáme rovněž *p'*, *t'*, *k'*, které se dále mohou měnit, a to *p' > ph > ∅*, *t' > th*, *k' > ch*, srov. *athair* „otec“ proti lat. *pater*, *bráthir* proti lat. *frāter* a slov. *bratrǔ*, *sechitir* „následuje“ a lat. *sequitur*, *secht* proti lat. *septem*. Jak je vidět, pův. *b* (dříve označované jako *bh*) se rovněž nemění jako v germánských jazycích, viz již uvedené *bráthir* a gót. *brōthar*.

2.1.4.3.3. V tocharštině všechny tři řady, tj. *p'*, *t'*, *k'*, *p*, *t*, *k* a *b*, *d*, *g*, splynuly v jednu řadu *p*, *t*, *k*, srov. *pračar* a naše *bratrǔ*, *pāčar* a lat. *pater*, *tre* a slov. *tri*, *tkāčar* a řec. *thugatēr* a lit. *duktė*, *kānt* a lat. *centum*, *ko* a naše *goveđo*, sti. *gauḥ*.

2.1.4.3.4. V chetitštině se rovněž předpokládalo obdobné splnutí jako v tocharštině. Nyní se zastává názor, že za protoindoevropské *p'*, *t'*, *k'* se píšou většinou zdvojené konsonanty, za *p*, *t*, *k* a *b*, *d*, *g* jednoduché konsonanty. Rozlišovaly by se tedy aspoň dvě řady, a to napjaté (*fortes*) a nenapjaté (*lenes*) (Lamprecht 1976, Erhart 1982).

Doklady z vývoje germánských jazyků, arménštiny, keltských jazyků, tocharštiny a chetitštiny, tedy z různých okrajových větví indoevropských jazyků, svědčí pro naši rekonstrukci protoindoevropského konsonantismu. Tato rekonstrukce je potvrzena jednak typologicky (srov. řec. *th-t-d*, altaj. iniciální *t'-t-d*, gruzínské *t-t-d*), jednak vnitřním srovnáním ide. jazyků a nakonec i vnějším srovnáním s ostatními jazykovými rodinami (srov. altajské iniciální *t'-t-d*, uralské intervokální *-tt-*, *-t-*, *-d-*, v iniciální pozici je jen *t*, kartvelské *t-t-d*) patřícími do předindoevropské nostratické velkorodiny.

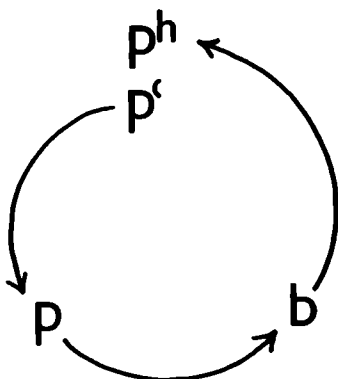
2.1.4.3.5. V centrálních indoevropských dialektech naproti tomu došlo k posunu *p'*, *t'*, *k' > p*, *t*, *k* a *p*, *t*, *k > b*, *d*, *g*, srov. výše uvedené lit. *pilnas*, slovan. *ty*, *kovati* (ve srovnání s germánskými jazyky) a slovanské *slabo*, *voda*, *gob* proti angl. *sleep*, *water* a něm. *kahl*. V části indoevropských jazyků pak došlo i k různým formám spirantizace protoindoevropského *b*, *d*, *g*.

2.1.4.3.6. V latině a v řečtině se znělé *b*, *d*, *g* spirantizovaly v druhé části své artikulace, takže vznikly znělé afrikáty; ty se však brzy vyvíjely v neznělé.

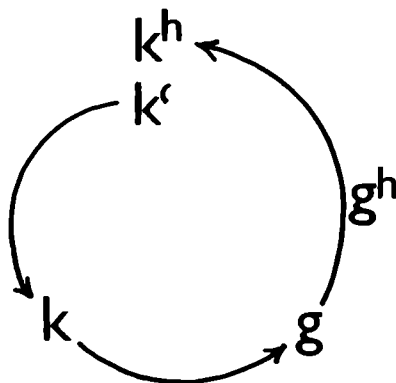
V řečtině za ně máme *ph, th, kh*. Schematicky si můžeme vývoj okluziv v řečtině představit takto:

	<i>p'</i>	>	<i>p</i>	
<i>p</i>	<i>b</i>		<i>b</i>	<i>ph</i>
	<i>t'</i>	>	<i>t</i>	
<i>t</i>	<i>d</i>		<i>d</i>	<i>th</i>
	<i>k'</i>	>	<i>k</i>	
<i>k</i>	<i>g</i>		<i>g</i>	<i>kh</i>

Je tedy v řečtině obdobný stav jako v protoindoevropském období, je však posunut o 120°. Přesun si lze představit takto:

Za *p', t', k'* tu máme *p, t, k*, srov. *patēr* „otec“ proti gót. *fadar* (z *fathar*), *kreas* „maso“ proti germ. *χrauaz* (starohornoněm. *hrō*); za *p, t, k* je v řečtině *b, d, g*, srov. např. *deka* „deset“ proti gót. *taihun, geranos* „jeřáb“ proti něm. *Kranich*; raně indoevropské *b, d, g* se změnily v *ph, th, kh*, srov. řec. *phrātēr* a slovan. *bratrъ* (něm. *Bruder*), řec. *tithēmi* „kladu“ a slovan. *dějety* (sti. *adhāt*), řec. *khortos* „ohrada“ a slovan. *gārdъ* (něm. *Garten*). Nepochybně tu musíme počítat s přechodnou znělou aspirovanou či spíše afrikátou, jak jsme připomenuli výše. Ta však brzy ztratila svou znělost. Srov. vývoj v řadě *k*-ové:

V latině je obdobný vývoj. Znělé okluzívy se tu rovněž v druhé půli své artikulace spirantizovaly. Na počátku slova pak stejně jako v řečtině ztratily svou znělost, ale na rozdíl od řečtiny se změnilly dále v spiranty. Přitom spiranty z pův. *b*, *d* splynuly v *f*, spiranta z *g* dala *χ* (a potom *h*), srov. lat. *ferō*, *frāter* proti slovan. *berō*, *bratrъ* a *fūmus*, *factum* proti slovan. *dymъ*, *dělo* „dílo“, nebo lat. *hostis*, *hortus* proti něm. *Gast*, *Garten*. Uvnitř slova však na rozdíl od řečtiny znělost zůstala a spirantizace opět ustoupila závěrové artikulaci. Přitom za znělé labiály je *b*, srov. lat. *nebula* a slovan. *nebo*, řec. *nephos*, sti. *nabhas-*, za znělé dentály je dílem rovněž *b* (v sousedství *r*, *l* a po *u*, *w*), srov. lat. *ruber* „červený“ a sti. *rudhira-*, řec. *eruthros*, čes. *rudý*, lat. *barba* a české *brada* (něm. *Bart*), dílem *d*, srov. lat. *media* a sti. *madhya*, slovan. **međja*, lat. *unde*, řec. *pothen* a čes. *kudy*, lat. *con-d-ō* (uvnitř slova) a *fēci* (na počátku slova). Za *g* je uvnitř slova rovněž *g*, srov. *vestigium*, něm. *steigen*, řec. *steikhō*, za palatalizované *ǵ* (dříve označované *ǵh*) je však *h*, srov. *vehō* a slov. *vezu* „vezu“, za labializované *gʷ* je dílem *g*, dílem *v*, srov. *nix* (< *nigs*), *nivis* „snih“. Na počátku slova však za *gʷ* (dříve označ. jako *gʷh*) je *f*, srov. *formus*, řec. *thermos*, sti. *gharma-*, slovan. *gorěti*. V oskičtině jsou však na rozdíl od latiny i uvnitř slova neznělé spiranty, srov. lat. *rufus* převzaté z oskičtiny proti lat. *ruber* a oskické *mefiú* proti lat. *media*.

Znělé aspirované (či spíše afrikáty) byly tedy v řečtině a v latině jen přechodnými fonémy, vyvíjejícími se v neznělé aspirované, a to v řečtině ve všech pozicích, v latině jen na počátku slova (příčemž labiály a dentály a též labializované veláry se nakonec změnilly v *f*), kdežto uvnitř slova přešly na rozdíl od oskičtiny (italický jazyk příbuzný latině) a řečtiny zpět v znělé okluzívy. Dvoji střídnice za dentály uvnitř slova (*b*, *d*, srov. *ruber*, *media*), z nichž jedna je totožná se střídnicemi za labiály, svědčí o tom, že splývání dentál a labiál začalo už před přechodem v neznělé.

2.1.4.3.7. Ve staré indičtině se aspirované znělé (*bh*, *dh*) zachovaly, popř. měnily dále (*ǵh* > *h*) za situace, kdy existovaly i neznělé aspirované, vzniklé ze spojení konsonant + laryngála (*p* + *H* > *ph*), popř. i zachované v některých pozicích za pův. *p'*, *t'*, snad v slovech *phena-* (lat. *spuma*, slovan. *pěna*), *sphayati* (slov. *spěti*), *asthāt* (lat. *stāre*). Je tu vyrovnaný systém:

<i>p</i>	<i>ph</i>
<i>b</i>	<i>bh</i>

Poznámka: Staroindické *ph* za *p'* a *th* za *t'* po *s* je patrně zachování a rozvinutí aspirace v asimilační pozici. V germánských jazycích naopak po *s* nedošlo k spirantizaci *t'* a *p'*, nýbrž vzniklo tu *t*, *p*, působil tu opačný princip disimilace, srov. něm. *stehen*, angl. *stand*, lat. *stāre*, něm. *ist* a lat. *est*, něm. *sparen*, *spar* a české *sporý*.

2.1.4.3.8. V slovanských a baltských jazycích *b*, *d*, *g* vzniklé posunem z *p*, *t*, *k* splynuly s původním *b*, *d*, *g*, takže v slovanských jazycích máme *slabъ* (srov. angl. *sleep*) jako *nebo*, *voda* (srov. angl. *water*) jako *dělo* (čes. *dílo*), *goň* (něm. *kahl*) jako *gostb*.

Musíme proto pro slovanštinu i baltské jazyky (v pozdně indoevropském období) počítat (před změnou k' , $g' >$ slovan. s , z , lit. $š$, $ž$) s tímto dílčím konsonantickým systémem:

p	b		
t	d	s	(z)
k'	g'		
k	g		
(k^w)	(g^w)		

Veláry k^w , g^w jsme dali do závorky, protože nevíme, kdy v pozdně indoevropských dialektech, z nichž se vyvinula praslovanština a baltské jazyky, přesně zanikly. Ve slovanštině a baltských jazycích je za ně k , g .

Uvedeme si příklady:

- a) příklady na k^w (z protoide. k^w): prasl. *kęto*, *čęto*, lit. *kas*, lat. *quis*, *quid*, *quod*, angl. *what* (< *hwat*); prasl. *kolo*, angl. *hwheel*; prasl. *čęna*, lit. *kaina* a lat. *poena* (a to z klas. ide. $k^woinā$); rus. název řeky *Oka* a lat. *aqua*, gót. *ahwa* (baltoslov. *akā* < $ak^wā$);
- b) příklady na g^w (z protoide. k^w): prasl. *žena*, gót. *qinō*, angl. *queen*, řec. *gunē*; prasl. *živъ*, lit. *gyvas*, gót. *qius*, lat. *vivus* (ze staršího $g^wīwos$); prasl. *žalb*, lit. *gėla* „bolest“, stsas. *quāla* „trýzeň“;
- c) příklady na g^w (< protoide. g^w , dříve označ. jako g^wh): prasl. *goręti*, lit. *garęti*, řec. *thermos* „teplý“, lat. *formus*; prasl. *lęgъkъ* „lehký“, řec. *e-lakhus* „lehký“, sti. *laghu-* „lehký“, lat. *levis*.

Po zániku k^w , g^w zůstaly v protobaltských (baltoslovanských) dialektech jen dvě řady velár, tj. k' , g' a k , g .

2.2. VÝVOJ INDOEVROPSKÝCH SONANT

2.2. Sonanty r , l , m , n , w , j patří k relativně nejstabilnějším fonémům jazyka. Zachovaly se od indoevropského období až do rané praslovanštiny téměř beze změny. Jsou také pokračováním předindoevropských (nostratických) sonant, mají tedy úctyhodnou historii, srov. např. finské *nimi* „jméno“ a obdobná slova v ide. jazycích, slovan. *more* a kartvelské (megrelské) *mere*, slovan. *мынѣти* „myslit“ a uralské *mana/mona* (srov. fin. *mana-*, maď. *mond-*, německé *mān-*), nostratický sufix *-la*, který se rozvinul v slovanských *l*-ových participiích a je také v lat. *edulis* a našem *jedlý*, slovan. *velъbъ/velikъ* a ural. *wola* „mnoho“, drávidské *val* „velký, silný“, slovan. *ja-ko* a altajské *ja-*, kartvel. *ja-* „kdo“; ide. *j* je pokračováním jak předindoevropského (nostratického) *j*, tak i *ń* (srov. naše *jarý*, *jaro* a nostrat. rekonstrukci *ńa rA*).

2.2.1. Indoevropské r , l , m , n se mohly vyskytovat před vokály. Pak měly konsonantický charakter. Tak tomu bylo i v raném indoevropském období. V dů-

sledku oslabení a zániku vokálů v nepřizvučné slabice se mohly objevit i mezi souhláskami, pak měly vokalický charakter, srov. sti. *mṛti-* „smrt“, sti. *vrka-* „vlk“ (v staré indičtině splynuly *r* a *l*). Můžeme tu tedy rekonstruovat sonantní *ɾ, ʎ*. Pod. srovnáním lit. *im, in*, gót. *um, un*, lat. *im, em, in, en*, řeckého *a* a sti. *a* můžeme dojít k rekonstrukci sonantních *m, ŋ*.

2.2.2. Tyto indoevropské sonantní *ɾ, ʎ, m, ŋ* se v období protobaltském (balto-slovanském) změnily v *ir, il, im, in*, příp. v *ur, ul (um, un)*, srov. lit. *vilkas* „vlk“, *virbas* „vrbový prut“, *pilnas* „plný“, *dešimt* „deset“, *at-mintis* „mysl“, *stulbas* „sloup, kůl“, *kurpė* „krpec, stěvec“ atp. V klasické praslovanštině z nich opět vznikly sonantní *ɾ, ʎ* (s prův. nefonologickým jerem) a z *im, in* nosové samohlásky.

2.3. VÝVOJ INDOEVROPSKÝCH VOKÁLŮ

2.3.1. Indoevropský vokalismus, z něhož se vyvinul vokalismus slovanský, si můžeme představit takto:

$$\begin{array}{cc} i & u \\ e & o \\ a & \end{array}$$

Obdobný byl i systém dlouhých vokálů:

$$\begin{array}{cc} i & \bar{u} \\ \bar{e} & \bar{o} \\ \bar{a} & \end{array}$$

Takový systém zachovala latina a řečtina (s tím rozdílem, že v tzv. iónských dialektech řečtiny dlouhé \bar{a} dalo \bar{e} , srov. *mātēr* > *mētēr* proti lat. *māter*). Jsou však pochybnosti, zda tento systém byl na celém indoevropském teritoriu (před rozpadem okolo r. 3000 př. n. l.). Jde zejména o to, zda se na celém území tehdy rozlišovalo *a* a *o*. Oba vokály se totiž nerozlišují v slovanštině, baltských jazycích, germánských jazycích; v indoiránských jazycích dokonce *i* a *e* splynulo s \bar{a} . Palatalizace ve staré indičtině, srov. *pačati* „peče“, však ukazuje na to, že se *e* v době palatalizace od *a, o* ještě odlišovalo. Různé střidnice za dlouhé \bar{a}, \bar{o} v litevštině (za \bar{a} je *o*, za \bar{o} je většinou *uo*) však ukazují, že je nutno rozlišovat dlouhé \bar{a}, \bar{o} ještě v protobaltském období. To nás vede k tomu, že indoevropský vokalický systém, z něhož se vyvinul systém praslovanský, byl takový, jak jsme výše uvedli.

2.3.1.1. Pro klasický indoevropský prajazyk se dříve předpokládala ještě zvláštní ide. samohláska \bar{a} . Vycházelo se z toho, že řeckému *a* odpovídá v staré indičtině v některých případech *i*, srov. řec. *patēr* a sti. *pitā* (*pitṛ-*), řec. *statos*, lat. *status* a sti. *sthita-* atd. Nyní se většina badatelů domnívá, že šlo jen o nefonematický redukováný opěrný vokál, který se označuje zpravidla jako \bar{e} , příp. \bar{e} .

2.3.2. Vedle samohlásek se vyskytovaly i diftongy *ai, oi, ei, au, ou, eu*. Zachovala je dobře řečtina, do jisté míry i latina, dále pak oskičtina a litevština. Uvádívají se ještě tzv. dlouhé diftongy *āi, ōi, ēi, āu, ōu, ēu*. Ty vznikly v důsledku zániku laryngál a v důsledku morfologických procesů (srov. Erhart 1982). V slovanštině s nimi musíme jako s původním východiskem počítat, protože za dlouhé diftongy je akutová intonace.

2.3.3. Je otázka, jak klasický indoevropský vokalismus s třemi nízkými vokály (*e, o, a*) vznikl. Existuje tzv. monovokalická teorie, podle které existoval jen jeden pravokál (označuje se nejčastěji grafémem *e*) a z něho v důsledku působení laryngál vznikly ostatní vokály; srovnej:

$$H'e > e$$

$$He > a$$

$$H^w e > o$$

Podobně ze spojení vokál + laryngála vznikly dlouhé vokály:

$$eH' > \bar{e}$$

$$eH > \bar{a}$$

$$eH^w > \bar{o}$$

Některé příklady se tak dají dobře vysvětlit, např. *plē-* v lat. *plēnus* z *p'leH'*-, lit. *dėti* (řec. *tithēmi*) < *deH'*-, lat. a slovan. *stā-* (čes. *státi*) < *steH-* (příp. raně ide. *st'eH-*, srov. sti. *sthita-*), *dō-* (v řec. *didōmi*, lit. *duoti*) < *deH^w-* (raně ide. *teH^w-*). Také počáteční příklady se tak dají vysvětlit; příslušný timbr samohlásky vznikl po zániku laryngály, např. lat. kořen *ed-*, germ. *et-* (v gót. *itan*) vznikl z raně ide. *H'et-* (srov. nostrat. *'itā* „jísti“), lat. *arcus* < *Herk^w-* (chet. *hark-*), lat. *oculus* z *H^w ek-* (srov. nostrat. *HuKa*).

2.3.4. Uvedené příklady jsou správné a nepochybně by mohly podporovat monovokalickou teorii. Uznáváme-li však příbuznost indoevropských jazyků s jazyky uralskými, jak je o tom přesvědčena řada jazykovědců (Collinder, Čop, V. Skalička, ale i A. Erhart), a to i těch, kteří se dosud stavěli skepticky k tzv. nostratické teorii V. M. Illiče-Svityče, musíme o monovokalické teorii alespoň zapochybovat. Pro uralské jazyky se totiž rekonstruuje tento vokalický systém:

$$i \quad \ddot{u} \quad u$$

$$e \quad o$$

$$\ddot{a} \quad a$$

Obdobný systém (ještě navíc s *ö*) se předpokládá pro altajské jazyky a drávidské jazyky (tu opět bez *ü*). Tyto tzv. východonostratické jazyky mají bohatší vokalismus, ale o něco chudší konsonantismus.

2.3.4.1. V západonostratických jazycích (v indoevropštině, semito-hamitských jazycích a v kartvelských jazycích) se naproti tomu předpokládá chudší vokalismus (monovokalismus v kartvelských a v ide. jazycích, bivokalismus v semito-hamitských neboli afroasijských jazycích), zato bohatší konsonantismus (včetně la-

ryngál). Jde nyní o interpretaci těchto faktů. Podle V. M. Illiče-Svityče a jeho spolupracovníků se stopy původního nostratického vokalismus zachovaly v ide. konsonantismu. Např. tři řady indoevropských velár K' , K , K^w (velkými písmeny jsou označeny všechny tři triády) se interpretují tak, že K' vzniklo před pův. nostratickými předními vokály (srov. nostr. rekonstrukci *kENΛ* „znát“ a slovan. *znati*, lit. *žinoti*, arm. *caneay*, toch. *knā-*, gót. *kunnan*, starolat. *gnōscō*), K před nostratickým *a* (srov. nostr. rekonstr. *kamu* „uchopit“, starošvéd. *kumla*, armén. *čmlem* „tisknu“, slovan. *žьтo*, *žети* „tisknu“, řec. *gento* „vzal“), K^w před nostratickými labializovanými (nostr. rekonstr. *kūni* „žena“, srov. staroturecké *kūni*, gót. *qinō*, angl. *queen*, řec. *gunē*, slovan. *žena*). Tyto klasické příklady by bylo možno ještě rozhojnit (nostr. *ķerdΛ* „hrud, srdce“, slovan. *srdbce*, lit. *širdis*; nostrat. *ķaHPΛ* „kopat, sekat“, slovan. *kopati**), řec. *koptō* „biji, sekám“, nostr. *ķo* „kdo“, lat. *quis*, čet. *kuiš*, gót. *hwas*, lit. *kas*, slovan. *kaio*). Příklady na K^w jsou všechny zcela přesvědčivé. Jsou však i nečetné případy, kdy je v ide. K' tam, kde ve východonostratických jazycích je zadní vokál. Ty bude třeba interpretovat jinak (např. raným zobecněním předního vokalismus v předindoevropském nebo protoindoevropském období analogií podle jiných typů).

2.3.4.2. Ve vývoji západonostratických jazyků se podle výše uvedeného názoru spolupracovníků V. M. Illiče-Svityče projevila tendence k přenesení distinktivních rysů z vokálů na konsonanty, podle našeho názoru však ke skutečnému monovokalismus v protoindoevropském období nedošlo. A. Erhart se domnívá, že existovaly minimálně tři vokály, a to:

$$\begin{array}{cc} I & U \\ & A \end{array}$$

Je to v jistém slova smyslu obměna monovokalické teorie, ovšem s tím zásadním rozdílem, že se za fonémy pokládají také vokály *I* a *U*, které stoupenci monovokalismus považovali jen za varianty sonant *j*, *w*. Systém *I*, *A*, *U* umožňuje A. Erhartovi překonávat nesnáze při výkladu protoindoevropských pronominálních kořenů a gramatických elementů. Přitom však A. Erhart nevyklučuje možnost dalších timbrových rozdílů, zejména u plnovýznamových kořenů v neiniciální pozici. J. Kuryłowicz při výkladu indoevropského ablautu právě s těmito rozdíly počítá. Oslabený redukováný stupeň vokálů *e*, *o* v nepřízvučné slabice podle něho splynul v jeden oslabený vokál, tedy původní oR : ${}^oR = eR$: eR se změnilo na jednotné oR : ${}^oR = eR$: oR . V důsledku morfologických procesů pak v jistých pozicích bylo za oR dosazeno oR , v jiných pak eR ; srov. např. lat. *tegō* „kryji“: *toga* „přikrytí, druh oděvu“, řec. *pherō* „nesu“: *phóros* „daň“, slovan. *berq*: *sborbь*.

2.3.4.3. Některé nostratické rovnice, zejména u izolovaných jmen, kde se neuplatnil ablaut, pak ukazují, že se pův. nostratický vokalismus v některých

*) Může jít o staré onomatopoeicum.

případech udržel do ide. prajazyka, srov. např. lat. *caput* „hlava“ a nostr. rekonstr. *kap'a*; bylo by tu zachováno staré *a* mimo ablautové střídání *e–o*. Rovněž v indoevropském *su* „dobrý“ se zachoval pův. nostratický vokalismus.

2.3.5. Přes jistou (ovšem nedokončenou) tendenci k monovokalizmu (která se ostatně vyskytuje i v novodobé angličtině, srov. *general**) [džənərəl], kde jsou nositelem významu jen konsonanty) se ve vývoji indoevropského prajazyka nakonec vytvořil ten systém o pěti vokálech, s nimž jsme se výše seznámili a z něhož budeme také vycházet při výkladech praslovanštiny, tj. *i, e, a, o, u*.

2.4. FONEMICKÁ STRUKTURA MORFÉMŮ

2.4. V indoevropském období se předpokládá základní fonemická struktura morfému typu *CAC*, s případnými variantami *CAR, RAC, CAH, HAC, RAH, HAR* (kde *C* = konsonant vůbec, *R* = sonanta, *H* = laryngála, *A* = vokál). Vedle tohoto základního typu se u zájmen a gramatických elementů setkáváme s morfémy typu *CA*. Základní typ *CAC* se ovšem mohl vyskytovat i v podobě *CARC, CRAC* (s rozšířením kořene o další formant *C*, pokud tu nešlo o relikt typu *CARCA* z předindoevropského období).

2.4.1. Uvedený základní typ *CAC* se vyvinul z protoindoevropského typu *CACA* (s variantami *CARA, CAHA, RACA, RAHA, HACA, HARA*). U typů rozšířených o další sufix se mohla vyskytovat i struktura *CACA-CA* (realizovaná např. v podobě *CARA-CA, HARA-CA* atd.; nejde nám tu o vypočítávání všech možných variant).

Poznámka. Uvedený typ protoindoevropského kořenného morfému *CACA* má obdobu v předindoevropském typu morfému *CACA* (srov. předindoevropské nostratické *wete* „voda“; *bari* „brát, nést“; *kamu* „uchopovat“; *kälu* „příbuzná, zelva, sestra muže, žena bratra“, srov. lat. *glōs*, rus. *zolovka*, fin. (vepské) *käli* „sestra muže“, fin. *käly*, kazašské *kelin*; 'eSA „být na místě“; *buHi* „růst, vznikat, být“; 'itā „jíst“; *nimi* „jméno“). Další variantou tohoto typu je typ *CARCA* (srov. předide. nostr. *bergi* „vysoký, hora, břeh“, *kanpa* „nárůstek, houba“, srov. prasl. *gōba* atd.). Jiné typy jsou *CAHRA, CARHA* (srov. *gEhra* „jitřní záře“, *deuHi* „dout“, srov. řec. *thūō* „dýmám“ a odvoz. *duH-mo-* „dým“). Zcela ojediněle byly typy *CACCA* (srov. *KuPša* „hasnout, hasit“) a *CAHPA* (srov. *kaHPA* „kopat, sekat“) a trojslabičný typ *CACARCA* (srov. *kawinga* „podpaždí“). Uvádíme to zde proto, aby bylo vidět, z čeho všeho mohl protoindoevropský typ vzniknout.

*) V angličtině byl učiněn pokus, v němž po několika správně vyslovených větách byla část projevu pronesena sice se správnými konsonanty, ale se všemi redukovanými vokály (včetně prvních komponentů diftongů), jak uvedeno výše, a nikdo si toho nevšiml. Ovšem monovokalizmickým jazykem se přesto angličtina nestala.

Nostratické rekonstrukce jsou vzaty ze slovníku V. M. Illiče-Svityče *Opyt sravnenija nostratičeskich jazykov* (Moskva 1971, 1976); jde tu o první pokus rekonstrukce, který může být v budoucnosti revidován. Nicméně je zajímavé, že se jako typ v podstatě shoduje s Erhartovým předpokladem protoindoevropské struktury morfémů, který vznikl zcela nezávisle (beze zření k nostratickým příkladům). – Rovněž protoindoevropský typ *CA* má obdobu v nostratickém typu *CA* (srov. *šä* „on“, *mä* „my“, *ja* „jaký, který“, lokat. částice *da*, *na*, příznakový sufix přímého objektu *mA* atd.). Vyskytoval se i jednofonémový formant nepřímého pádu *-n*, odpovídající obdobným jednofonémovým formantům indoevropským (ovšem není tu jisté, zda tu nejde také o *na*).

2.4.2. Do indoevropského prajazyka se zachoval typ *CA* v zájmených základech a v gramatických sufixech, ale tu byl zčásti přetvořen na jednofonémové formanty, srov. akuz. *-m* (z nostrat. *-mA*), nominativní *-s* u životných jmen (z nostr. *šä* „on“), lokativní (ablativní) *-d(t)* (z nostrat. *da*) atp.

2.4.3. Základní protoindoevropský (a také nostratický) typ *CACA* se přetvořil v ide. prajazyce na již zmíněný klasický typ *CAC*, srov. *ber-* (dříve označ. jako *bher*) „brát, nést“, *mer-* „mřít“, *men-* (z nostr. *manu* „mníti, mysliti“) atp.

Obdobně z typu *CARCA* vznikl typ *CARC*, srov. *berg’-/berg-* (nostr. *bergi*), *lend-* (nostr. *Lamdi*; srov. slovan. *leždo* „lado, pl. *lada*“ a něm. *Land*).

Kořeny typu *CARC*, často v pozměněné podobě *CRAC* nebo dokonce *CRC*, byly v ide. období rozhojněny z kořenů *CAC* (*CAR*) přidáním tzv. determinativů; A. Erhart (1982) uvádí v dosavadní klasické podobě kořen *ten* rozšířený na *tend*, *teng*, *tems*; jsou to všechno kořeny podobného významu „rozšiřovat, napínat“.

Kořeny typu *CAC* (*CAR*), *CARC* (s variantou *CRAC*, *CRC*) jsou nejběžnější typy kořene; z nich se vyvinuly historicky doložené kořeny *pet*, *wert*, *trep*, *sterg* atp.

2.4.4. Po zániku laryngál na počátku slova vznikly kořeny s počáteční samohláskou, srov. *H’et-* > *et-* (srov. gót. *itan* a lat. *ed-ō*), *Herk’-* > *ark-* (lat. *arcus* „oblouk“), *H’ek-* > *ok-* (srov. lat. *oculus*).

2.4.5. Po zániku laryngál na konci kořene vznikly kořeny zdánlivě typu *CA*, srov. řec. kořen *dō-* (v *dō-ron* „dar“), lat. kořeny *stā-*, *plē-* (v *stāre*, *plē-nus*), řec. kořen *thē-* atd. Všechny tyto kořeny měly na konci laryngálu, po jejímž zániku se předcházející vokál prodloužil, srov. raně ide. kořen *deH’*, který dal do řečtiny *thē-*, lit. *dē-*, slovan. *dě-* (*dě-jo*), raně ide. kořen *teH’* > lat., řec. *dō-*, raně ide. kořen *st’eH* > lat. *stā-*, sti. *sthā-* atp.

I kořeny bez souhláskové iniciály (lat. *ed-*) i kořeny zdánlivě končící samohláskou tak vlastně představují základní typ *CAC*.

2.4.6. Ještě je třeba poznamenat, že počáteční indoevropské *st*, *sk* v doložených kořenech *stel-*, *skel-* vznikly z předindoevropských afrikátů typu *č*, *c*, srov. *stel-* < nostr. *čalHa* „široký“, *skel-* < *calu* „štipat, řezat“.

Poznámka. U některých kořenů je na počátku tzv. *s* „mobile“, které v jedněch jazycích je, v jiných chybí. Někteří badatelé ho považují za ustrnulý prefix (není však jednoty v tom, co znamenal).

2.5. PŘÍZVUK A INTONACE V INDOEVROPSKÉM OBDOBÍ

2.5.1. Přízvuk v indoevropském prajazyce byl volný a pohyblivý. Jeho místo je možno stanovit srovnáním přízvuku staroindického, řeckého, baltského a slovanského s přihlédnutím i k některým faktům jiných jazyků (např. Vernerův zákon v germánských jazycích, srov. gót. *fadar*, kde se předpokládá přízvuk na konci, a *brōthar*, kde se předpokládá přízvuk na první slabice).

Přízvuk byl jednak doprovodným jevem jistých procesů morfologických, jednak sám plnil funkci jako derivační prostředek a měl tak vlastní fonologicky rozlišující funkci, srov. řec. *phóros* „daň“ a *phorós* „přinášející“.

2.5.2. V některých indoevropských jazycích se setkáváme ještě s tzv. intonací. Dlouhé slabiky mohly mít buď stoupavou, nebo klesavou intonaci. Někteří lingvisté však soudí, že spíše než o slabičnou intonaci šlo v ide. jazycích o slabičný přízvuk (srov. A. Erhart 1982), tj. akcentuaci první móry dlouhé slabiky (u klesavé intonace) nebo druhé móry (u stoupavé intonace).

2.5.2.1. Poznámka. Jazyky se skutečnou intonací (stoupavou, klesavou, vysokou a nízkou) jsou v jihovýchodní Asii, např. čínština (z rodiny tibetočínské) má 4 intonace; obdobně mají několik intonací i jiné jazyky z této oblasti, např. vietnamština, která geneticky souvisí s jazyky mon-khmer, tj. konkrétně s khmerštinou v Kampučii. Indoevropské intonace se od těchto pravých intonací (jichž může být několik) liší právě svým přízvučným zesílením první nebo druhé poloviny dlouhé slabiky.

2.5.2.2. V indoevropských jazycích jsou intonační rozdíly doloženy ve staré řečtině, litevštině a v srbocharvátštině a předpokládají se i v rekonstruované praslovanštině. Srovnání řeckého a litevského stavu vykazuje pozoruhodné shody intonační v koncových slabikách. Někteří badatelé (např. J. Kuryłowicz) pův. ide. intonace neuznávají, pokládají je za produkt nezávislého pozdějšího vývoje.

2.5.2.3. Přes jistou obezřetnost se však kloníme s A. Erhartem spíše k tomu, že kořeny intonačních rozdílů jsou už v indoevropském období. Délky, které vznikly dlužením po zániku laryngály, mají stoupavou intonaci (akutovou intonaci), délky vzniklé sekundárně (kontrakcí dvou krátkých vokálů) mají klesavou intonaci (cirkumflexovou intonaci). Diftongy (*ai*, *oi*, *ei*, *au*, *ou*, *eu*) mají intonaci klesavou (cirkumflexovou, taženou), diftongy, u nichž zanikla laryngála, mají intonaci stoupavou (akutovou, raženou). To platí v plné míře i pro diftongy praslovanské, které se později monoftongizovaly a zanechaly stopy své intonace na vokálu, který vznikl po jejich monoftongizaci. Za diftongy se považují i spojení vokálů se sonantami *r*, *l*, *m*, *n*. I u nich se v praslovanštině projevují intonační rozdíly.

2.5.3. Indoevropský přízvuk způsobil v protoindoevropském i vlastním indoevropském období redukci samohlásek. Předindoevropská (nostratická) a pův. protoindoevropská struktura slova se tak podstatně změnila. Z typů *CACA*, *CARCA*, *CAHRA*, *CARĤA*, *HARCA*, *CACCA*, *CACARCA*, které se předpokládají pro předindoevropské (nostratické) období, a z protoindoevropských typů *CACA-CA*, *CARA-CA*, *HARA-CA* atp. (s rozšířením základu o další sufix) se tak vyvinuly

indoevropské typy kořene *CAC*, *CARC*, *CRAC*, *CRC*, *°CA*, *CRCA* atp. podle toho, na které slabice byl původní přízvuk. Příklady různých kořenů jsme již uvedli výše. Oslabení kořene s diftongy si můžeme ukázat na těchto příkladech: *leip* (plný stupeň) – *lip* (redukovaný stupeň), *sreu* (plný stupeň) – *sru* (redukovaný stupeň). Oslabení kořene s laryngálou si můžeme představit takto: *krouH* (plný stupeň) > *krōu* – *kruH* > *krū* (redukovaný stupeň), *reiH* (plný stupeň) > *rēi* – *riH* > *ri* (redukovaný stupeň).

2.5.4. Oslabení (redukce) vokálů nastávalo i v průběhu vývoje indoevropské flexe. Při spojení dvou slov, z nichž první bylo rozvíjejícím členem, byl hlavní přízvuk na druhé slabice tohoto slova, kdežto v druhém (hlavním) členu dvojice byl přízvuk na první slabice.

Srov. podle Erharta (1982):

Stav před redukcí

$$\begin{array}{l} CACÁI-S \quad CÁCAI-S \quad > \quad C(A)CÁIS \quad CÁCIS \\ CACÁ-S \quad CÁCA-S \quad > \quad C(A)CÁS \quad CÁCS \end{array}$$

U kořenů s diftongickým zakončením tak vznikla opozice nominativu a genitivu, srov. *sūnus*, gen. *sūnous*, *gostis*, gen. *gosteis*.

2.5.5. Působením přízvuku se dobře vysvětlí redukovaný a plný stupeň v indoevropském kořeni. Nevjasněn zůstává rozdíl *e* – *o* v kořeni příbuzných slov. Podle staré Hirtovy teorie změna *e* > *o* nastala v pozdějším ide. období, kdy přízvukně *e* ztratilo v důsledku přidání dalšího suffixu (a přesunutím přízvuku na tento suffix) své původní zabarvení a změnilo se v *o*. Tento názor není nyní většinou již uznáván. Kuryłowicz však počítá, jak jsme uvedli výše, v indoevropském období s existencí obou vokálů, tj. *e*, *o*. V oslabeném stupni oba vokály splynuly v jeden redukovaný vokál °, který se střídal jednak s *e*, jednak s *o*. V důsledku morfologických zobecnění se vokály *e* – *o* redistribuovaly. V jistých morfologických typech, např. v přítentiv sloves, většinou zobecnělo *e*, u příslušných substantiv pak *o*, srov. řec. *pherō* „nesu“ – *phóros* „daň“, slovan. *tečety* – *tokъ*, lat. *tegō* – *toga*; obdobně tomu bylo i v jiných případech. Zdloužený stupeň pak vysvětluje Kuryłowicz analogií: $\emptyset : e = e : \bar{e}$ (nebo $o : \bar{o}$). A. Erhart se domnívá, že jako alofony (varianty fonémů) mohly vokály *e*, *o* rovněž existovat už v protoindoevropském období. Jejich původní fonologicky podmíněná distribuce však byla později změněna v distribuci podmíněnou morfologicky, a tím došlo k fonologizaci dřívějších alofonů (variant fonémů). Je to vlastně výklad blízký ve svém závěru výkladu Kuryłowiczovu. A. Erhart končí své výklady tím, že plně uspokojivé vysvětlení vzniku alternance *e* – *o* v základu slov dosud chybí.

2.5.6. Všemi těmito procesy vznikla indoevropská alternance vokálů neboli tzv. ablaut (česky střída, dříve i kmenostup). Vyskytuje se i název apofonie (l'apophonie), ten však není v české jazykovědě obvyklý. Vznikla tak tato možná řada:

redukovaný stupeň		<i>e</i>	<i>o</i>	<i>ē</i>	<i>ō</i>	
α)	β)					
psl.	<i>ś-m̥t̥</i>	<i>mьrϥ</i>	* <i>merti</i> (stsl. <i>mrěti</i>)	<i>morь</i>	stč. <i>umierati</i>	čes. <i>mařiti</i> <i>-ganjati</i> (čes. <i>sháněti</i>)
psl.		<i>gьnati</i>	<i>ženϥ</i>	<i>gornь</i>		
psl.		<i>byrati</i>	<i>berϥ</i>	<i>śborь</i>	stč. <i>sbierati</i>	
řec.	<i>eptomēn</i>	<i>petomai</i>	<i>poteomai</i>		<i>pōtaomai</i>	„letět“
řec.	<i>elipon</i>	<i>leipō</i>	<i>leloipa</i>			„opouštět“
gót.	<i>stigun</i>	<i>steigan</i>	<i>stáig</i>			„stoupat“
lat.		<i>tegō</i>	<i>toga</i>	<i>tēxi</i>		

Poznámka. Za indoevropské *ē* je slovanské *ě* (stč. *ie*), za ide. *ō* je slovanské *a*. V góštšině je za krátké *o* vokál *a* (srov. *stáig*; obdobné střídání jako v góštšině je i v němčině, srov. *gebunden* (reduk. stupeň) „svázaný“, *binden* (e-ový), *band*, *Band* „svazek“ (o-ový)).